

լու վտանգին մէջ կը գտնուէր, երբ գեւղացւոց աշուղարը գործունէութիւնն եւ քաղաքացւոց օգնութիւնը վրայ հասնելով, այսպիսի պատմական վայր մը բոլորովին ժողացուածն չգտապարտելու համար, հնոյն հիման վրայ կը կառուցանեն նորա: Եկեղեցին պարզ է եւ անզարդ: Վերջին նորոգութիւնն ժամանակ չընուած է քարաշէն նոր խորան մը, որուն առաջակողմեան քարին վրայ քանդակուած է հետեւեալը.

Յիշատակ է խորա
նա Առաքելին Մել
րոն Աղաին:

Հէնքին որմերուն մէջ կը տեսնուին հին խաչքարեր մնացոր եւ սիրուն մնացած, հոս հոն ալ խաչքարերու բեկորներ:

Աւերս կարնոյ կաթողիկեայ Հայոց մեծ ուխտատեղի է: Ս. Գրիգորի տոներուն՝ քաղքէն եւ մերձակայ գեւղերէն խուռն բազմութիւն մը կը դիմէ Արծաթի, լեռնակիս անհարկէ եւ փշոտ արահետները բանի տեղ չընելով, շատ տներ ալ բորիկ ոռոգով, ինչալով ելլելով, քրտախններ թափելով կ'եննէ գազաթն եւ ուխտեղին կատարելով կը դառնան:

Սոյն լեռնակին ստորաւ կը գտնուի գերեզմանոց մը, որուն տակ հաղարատներ կը հանգչին: Գերեզմանաքարերն անթիւ են. քսանէն աւելի մեծկակ խաչքարեր դեռ կանգուն կեցած կը տեսնուին, որոնց սիրուն զարդաձեւ քանդակներուն վրայ բնութիւնը միայն գործած, գեղեցիկ մամուռ կապած է: Այս գերեզման. ներուս շատերը ժամանակին ունեցած են խաչքարեր, որոնց պատուանդանը մնացած է այժմ հողին վրայ, երկայն քար մը գլուխը չորեքկուսի փորուած ծակով, որուն մէջ կը կանգնուէր խաչքարը: Բայց ի այս խաչքարերէն եւ անոնց մնացորդներէն, կը գտնուին նաեւ ոչխարի ձեւով կոխուած եւ կանգնուած գերեզմանաքարեր գեղեցիկ եւ մնացոր մնացած. դժբախտաբար՝ գերեզմանաքարերուս վրայ քանդակուած սիրուն զարդերէն զատ, չկայ եւ ոչ միոյն վրայ քար մը կամ արձանագրութիւն մը, որոնցմով կարեւորինք կատարեալ եւ ճշգրիտ գաղափար մ'ունենալ անոնց հնութեան վրայ: Գերեզմանոցիս արեւմտեան կողմը, քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ կայ ուրիշ գերեզմանատուն մը, ուր գտնուած գերեզմանաքարերը հետզհետէ հոս հոն ցրուած են ցրուելու կորսուելու վրայ են: Ատոցմէ զատ՝ կը գտնուին նաեւ հնութեան բե-

կորներ Արծաթի գեւղին կոնակը՝ Իւնալը բուռած լեռան ետեւը Ռեմուտով լեռնագաղտին վրայ, որիք նոյնպէս խաչքար են եւ որոնց վրայ կան արձանագրութիւններ, ասպէս դժբախտաբար ժամանեան եւ պարագաները թշուառութիւնն այն քարերուն առջեւ երկայն կենալու եւ գրութիւններն ընդօրինակելու:

Հ. Յ. Ռ.

ՄԱՅՆ ՆԱԽՍԱԿԱՆ

Կ. ՎՈՍՏԱՆԵՍԱՅ, Գրեգորիս Աղծամարցի եւ իւր Տաղերը: Յատկութիւն՝ Աղծամարցի Պատմութեան կաթիւները: Տփղ. տպ. Մ. Տարածէ 1898. Փորք 8՝ էջ 126: Գինն է՝ 30 Կ.:

Նաղաչի տաղերուն մասին երկարօրէն խօսելու առիթ ունեցանք՝ կոտորներուցի հրատարակութեան առթիւ: Ներկայիս կը ջանանք աւելի համառօտ բնէ մեր խօսքն. ոչ թէ վասն զի Գրեգորի Աղծամարցւոյ տաղերն աւելի նուազ արժէք ունին, որ բնագնական շատ աւելի կրտսուռ ու աւելի են, այլ վասն զի թերեւս աւելի շատ առիթ ունենանք կրկին դառնալու երգչին եւ իւր երգերուն:

Ներկայ գիրքը՝ որ աւելի յառաջ ալ լոյս տեսած է, ամէն հանգամանքով նման է նախնական թաղին, նոյնպէս երեք մաս քառուելով. այսինքն Գր. Աղծամարցի կամ իւր կեանքն (էջ 5—36), Գր. Աղծամարցւոյ Տաղերը (էջ 37—98) հրատարակուած նոյն ձեւագիրներէն եւ նոյնպէս համեմատութեամբ, միայն թէ աւելի ծոխ, կից ունենալով նաեւ տաղերու օտար՝ գլխաւորաբար պարսիկ բաներու մեկնութիւնները. եւ երբոր Գլխաւորութեամբ Աղծամարցւոյ «Կաթաները» Աղծամարցին պատմութեան մէջ հիւսուած (էջ 99—126): Նաեւ ուրիշ յատկութեան եւ հանգամանաց կողմանէ նոյն է գիրքը նախնականային հետ:

Կոտորներուցի Գրեգորիոսի Աղծամարցւոյ կաթողիկոսի ժամանակն որոշած է մերձաւորապէս 1515—1569. բայց իւր ծննդեան ու մահուան թուականները տակաւին ծանօթ չեն, եւ բնագնաբար պէտք է իր կենսագրական ալ տակաւին շինելիք ու որոշելի. ծանօթ չէ օրինակի համար եւ ոչ իւր Աղծամարցւոյ կաթողիկոսի բլաւու ճիշդ ամսին: Անուշտ շատ բան կարելի է ճշգրտել, թէ ի մտադրութեամբ ալ չէ անցուին թէ «Հաբը կաթողիկոսացի Աղծամարցւոյ» (տես Հ. Սուրբան Իւրիկեանի «Վանայ ծովակի կողմերը. Աղծամարց», Ի «Բազմ.», 1897, էջ 150—56, 203—9, 280—88, 411—17, 515—22, եւ 1898, էջ 26—30, 128—35 եւն եւն): եւ թէ Աղծամարցւոյ մահակին մէջ գրուած բազմութիւն ձեւագրաց յիշատակաւորներ, յատկապէս Ղ. Վրդ. Փիղղաշէմսի գործը («Կոտորը Ապրիլ» Վ. Պ. 1888) որ գլխաւորաբար 262 = 1467 ամսին հասած կը դադարէ միւս

Հատորները լայն տեսանք չբաշխելով, Հաստիս քանի կայ նաեւ Սրբաւանանից Հաստիս յիշատակարանաց մէջ (Հմմտ. «Թորոս Աղայի» Հտ. Բ, հւ. 1) Դաւիթ Եր. որ Սրբաւանանից Աղիթամարցայ տաղերէն մէկ քանին հրատարակած է բուն Աղիթամարց վանաց արդէն հնամանէ ձեռագիր մը (տես «Մանուկ», էջ 248—621) Ա. այժմ որչա՛ն են գտնէ քանի մը թուականներ. այսպէս իւր տաղերէն մին գրած է 1515ին, ուրիշ մը խմբիցիցի Աստուածատուրի վկայութեան († 1519) մասին, դարձեալ ուրիշ մը յորինած է Աստուածատուր Մեծօրհնացի խորհրդոց ԶԼԲ (= 1523) թուականին։ Կոստանահանց ասոր վրայ կ'ունեւ Վարդայ միաբան Կիրակոս Վարդապետի յիշատակարանին՝ որ գրուած է 1569ին Աւետարանի մը մէջ՝ Աղիթամարց Գրիգորի կոթողիկոսի յիշատակութեան (տես էջ 10)։ միջնէն «Հայերգ» մէջ (էջ ԺԲ—ԺԳ) հրատարակուած 1602ին յիշատակարանն, որուն յիշատակութեան Գրիգորիան Տէվանց Աղիթամարցի երգիչը կը համարէր, Կոստանահանց Ժովաքիմ «Իմաստասէր», Գրիգորիոսի կ'ընծայէ (տես էջ 8)։

Թափալ մ. այժմ այս խնդիրները, անցնի՛ք Ցաղիքուն, որոնց մասին ընդգրկած կը խոսի Կոստանահանց՝ վերլուծելով անոնց պարունակութիւնն ու իմաստները (էջ 16—36)։ Կոստանահանց Հաստիսն եւ հրատարակած է հոս 14 տաղ. բայց կան տակուկի շատ ուրիշներն ալ որ Սրբաւանանից անուր կը կրեն։ Միայն մեր Մատենադարանին ձեռագիրները ուրիշ 11 տաղ ալ կը պարունակեն (տես «Ցուցակ», 1073, հւ.) զորոնք մի տա մի կը յիշէ Կոստանահանց (էջ 36) յայտնելով այն բաղձանքն որ ի՞նչ է ասոնք ալ՝ «Ճշգրտելն Աղիթամարցու անուանով՝ լայն տեսնեն մեր պապարանին՝ Թափալ պապադային այս կէտը, տեսնենք Կոստանահանցի հրատարակածները։

Առաջին տեղը կը բռնէ (էջ 38—45) ասոնք «Վանի Վարդին եւ Բլուզլին. Եւտ Գնալոյ վարդին եկն պիւլպիւլ յայդին», են, որ նաեւ լայն տեսաւ ի «Բանասէր» (1851 տարին, յետոյ «Բզմ», 1861, էջ 146)։ — 2. (էջ 46—47) «Տաղ Գարնան» Գարունն երեկ պիւլպիւլն այդին», են. (այ. «Մանուկ», 248—49)։ — 3. (էջ 48—56) երկուր «տաղ անոյշ եւ յոյժ գեղեցիկ. Դաւիթունք ասին հերիք արա», են, յորինուած Աստուածամարց Մեծօրհնացի խնդրանք 1523 թուին. (այ. «Մանուկ», 266—62. «Հայերգ», 98—103. «Հանգե», 1896, էջ 117)։ — 4. (էջ 57—61) «Տաղ սիրոյ. Մաշուր պատկերով նման հրեշտակի», են. («Հայերգ», 93—95)։ — 5. (էջ 62—66) «Դու գրախոս եղիմայ անկալ Անդէկէն», են. («Մանուկ», 262—64, «Հայերգ», 95—98)։ — 6. (էջ 67—71) «Տաղ վանի սիրոյ. Դու ես արեգակ լուսին ի լման», են. («Մանուկ», 249—52. «Հայերգ», 68—70)։ — 7. (էջ 72—75) «Տաղ վանի սիրոյ եւ ուրախութեան. Աստուածանկար պատկեր յօրինեալ ի յԱրարողէն», են. (այ. «Հայերգ», 120—22 առ խորագրով «Տէր Աստուծոյ Թիբեցանցի պատգեալ» որ սակայն Տէվանցի մէկ շիւթուածեան արդիւնն է՝ տալիս վերջնական տեղ տեղ հատկանշաւով)։ — 8. (էջ 76—79) «Վանի ուրա-

խութեան. Արեգակնափայլ գեղով լին լուսին ի տասնհինգէն», են (մեր ձեռագրաց մէջ իբր «տաղ ի վերայ Ս. Աստուածածնէն») շատ գեղեցիկ գրուածք մը. («Հայերգ», 57—59)։ — 9. (էջ 80—82) «Այս այդիք մեր ծաղիկեան, բուսին հոս անմահութեան», են, առնուած Տէվանցի Հաստիսինէն («Հայերգ», 54—57), որ սակայն թերի է, ունեւ նալով Ա.—Ճ տներն եւ կցելով անոնց Թ եւ Փ տները. (տես մեր «Ցուցակ», 794, տունը Ա.—Ք.) — 10. (էջ 83—84) «Մարմնազհարիս դրկին», են, կարճ բան մը, առնուած Տէվանցին. («Հայերգ», 150—51)։ Մէկ կողմէն կայ աս տոնք՝ «Գրչիւրէ, ճար(ակ) արա, եւ զմեզաց ապն ի լին լուսն», են, միւս կողմէն սկզբնապէս կը կապեն «Մարիէ ոխէն» (= «Մարիէն ոխէն») Այստե հանդերձ ձեռագիրը (զոր օր. Բ. 363 են) Աղիթամարցի կ'ընծայէ։ — 11. (էջ 85—97) «Եղունգ, հաղար մի վայ, որ մեղք աղտեղեցայ, են, որուն սկզբնատառը կը կապեն «Եղիկի Գրիգորիան ասանցել է թվին ԶԿԳ» (1515)։ Լայն տեսած նաեւ Ատ. Կանախանց, «Ցուցակ Ներս. Դար.» են, էջ 61. — 12. (էջ 88—91) «Տաղ Աստուածատուր խմբիցիցի նախատակին։ Վանահանցի մի հոյ եւ յոյժ ճարտասան», են, լայն տեսած՝ Աղիւշանի «Միախան», էջ 531, յայտնապէս կրճատուած եղ անդ. սակէ առած է Կոստանահանց։ — 13. (էջ 92—98) «Յամէն առաւուս եւ լոյս» են, շատ գեղեցիկ եւ արտաշաժ գրուածք մ'որ պէտքէն խմբագրութեամբ կը դասուի, նաեւ իբրեւ մեկնաբան։ Կոստանահանց այս պէտքովն թիւնքն ալ՝ ինչպէս նաեւ ուրիշ տեղեր՝ յառաջ բերած է։ Լայն տեսնէք «տաղ վանի երկուսոյն միայ, որ նոր պղիք տներն է եւ գնա այդին պատու պղիք չէ, նա մահու օրն հասեր է», են ի ժամ հոգեվարութեան զայս աղերս ասեր է,։ Հաստիսն ալ «տաղ լոյս տեսած» («Բզմ», 1845, էջ 251, Ն. Մատ. «Վանահանցի ուղեւորութիւնից», են, էջ 74, «Հանգե», 1896, էջ 118—9), նաեւ անդէկերէն թարգմանութեամբ հանդերձ (տես «Դամա կական երգք Հայոց», Armenian pop. Songs. Վենետ. 1852, 1867, էջ 19 են.) նշնապէս տալիսաններու մէջ (Գաղականներ «Աղգարանի երգարան», Պետրք. 1856, Միանասերանց «Քնար հայկական» Պետք. 1869, են) որոնց մէջ յատկապէս մեծ տարբերութիւն ունի «Քնարին» հրատարակածն. ասոր համար նշնալ կրկներ է Կոստանահանց (էջ 95—7)։ Համառոտ խմբագրութիւն մ'ալ մօտերս լայն տեսաւ. («Բզմ», 1897, մարտ)։ — 14. (էջ 98) «Գործամ զիս ինձէն գայս, են, քանի մը տող բան. զոր հրատարակած էր Կանայանցի իւր յիշեալ «Ցուցակին» մէջ (էջ 64), եւ որ անշուշտ գտնէ կիսատ է։

Այս ասոնք են Կոստանահանցի համալրած եւ հրատարակածները, որոնց գտնէ տեղեք Աղիթամարցի լուսագրին գրուածներու կարգը կրնան դասուիլ։ Յիշեցնիք որ ասոնցմէ զուրո ալ կը կրճատուէ շատ տաղեր, որոնք կը մնան ապագային ուսումնասիրութեան եւ հրատարակման։ Անցնի՛ք այժմ՝ գրքին երրորդ մասին՝ Թաւրուածին, որ կը պարունակէ Աղիթամարցի «Անգլապարի Մակե-

գնողաց պատմութեան կափանները, և երկու մասի բաժնուած և յաւելուածս. նախ յառաջարկն մը «կափաններ», մասին (էջ 101—107) եւ ապա բնագործ Գրիգորի Ալեքսանդրացւոյ յորինած կափաներով կամ ոտանձնողներու Ալեքսանդրի վարուց, կոտորեանաց հրատարակած և հոս 44 կափաններ, մեծ մասը Ալեքսանդրացւոյ, մաս մ'ալ Անշառուեցւոյն, ինչպէս արդէն նշանակուած և իւրաքանչիւրին սկիզբն: Ալեքսանդրացւոյն բաժինը հոս ճիշդ, կրնանք բնել լիակատար եւ, ի հարկէ ոչ խառնարոյ Անշառուեցւոյն, որուն կափաններն իժէ ամփոփուին հասարկ մը՝ բաւական մեծ ծաւալ կը ստանայ այն: Հոս ոչ տեղն է եւ ոչ յարմար ժամանակն զգաղելու այս «կափաններ» խնդրով, մանաւանդ որ ուրիշ տեղ մ'առի՞նք ունեցած ենք երկար խօսիլ: Ալեքսանդրի վարուց հայ թարգմանութեան քննութեան առթիւ՝ նաեւ այս «կափայ» յորըջուած ոտանձնողներով խառնարոյ Անշառուեցւոյ, Ջաւաբէրի Պաշտօնացւոյ եւ Գրիգորի Ալեքսանդրացւոյ (տես մեր «Պատմութեան թիւեր Ստոյն-Պաշտօնէնէն» վարուց Ալեքսանդրի»): Վերջնա 1892. 80 էջը 270, յատկապէս «կափայներու» մասին՝ էջ 65 եւն, 112—137): — Հասանալով առ այժմ այս գեղեցիկ մը կը յուսանք թէ առիթ կ'ունենանք ոչ միայն այս, այլ նաեւ Ալեքսանդրացւոյ միւս ամէն գործոց մասին ուրիշ անգամ երկարորէն խօսելու: Ելէ՛ք սխալ չեն մեր տեղեկութիւնք, Ալեքսանդրի ոչ միայն տաղեր, այլ եւ արձակ գրութեանք թողուցած է, նաեւ մանր մանր գլուար ձալքներ: (երկու այսպիսի հասած «Գրիգորիի կաթիլներ» անուամբ տես այժմ՝ ՆԱրարատ, 1892, էջ 1097—9.)

Հ. Յ. Տ.

ՅՅԼԵԴԱՅԵԼԵ

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՔ

86. ԼՈՒՄՄԱՅ, գրական անդէս. Դ. Տարի, Գիւրգ. 1899 Յուլիս: Տփղիս, տպ. Մ. Շարաձէ 1899. 80 էջը 4+370: Գինն է՝ գրքին 2 ռու. (երկու գրքը 3 ռու.):)
87. ԹԱՄԱՐՈՒ, գրական եւ թատերական անդէս պատկազարդ. Գ. Տարի, Թիւ 1: (Գիւրգ. Ե.) Տփղ. տպ. Մ. Մարտիրոսեան 1899 (Յուլիս) 4+ էջը 100+48: Տարեկան (երկու գրքը) 3 ռու.:
88. Մ. Գ. ԺԱՄԻՆԱ: — Համառոտ պատմութիւն ինչ ազգաց. Մամս Ա. Արեւելեան ինչ ազգեր, Կ. Պոլիս, Տպ. Յ. Մատթէոսեան, 1899. էջ 118. Գինն 5 ռու.:
89. ԹԵԴՅԱՆ Ե: Նախատարեքք քննադատական եւ քննադատական գիտութեանց Բ. Մաս. Կ. Պոլիս, Տպ. Յ. Մատթէոսեան 1899, էջը 80 144. Գինն 5 ռու.:
90. ՊՕՄՈՒՆԻՔԻԱՆ Ե. Կ. Նոյն Հնդկացեալսն. Ա. տարի: Վառնա. Տպ. Դնչո Նիգոլոֆ, 1899, էջը Ժողք 40 64: Գինն է՝ ֆր. — 60:
91. ԹԵՐԱԶԻԱՆ Դ. Նոյն Քերական ֆունսներէն Գ. տպար. Կ. Պոլիս. Գրատուն Պալմիք 1899. էջը Ժողք 40 70. Գինն է՝ 60 ֆր.:
92. ՔԱՅԱՆ ԱՂՂԻ ՈՒՆԻ. — Բ. Ամառընդէլը. Կ. Պոլիս, Տպ. Յ. Մատթէոսեան 1900. էջը 80, 63:

93. ԵՆԿՈՅԵԱՆ Ե. (ՅԱՎԱՐԱՅԱՆ): — Քերթումանը: Կ. Պոլիս տպ. Անթիւք 1898, (Դաւթեան գործակալութեան 289 հրատարակութիւն) էջը 80, 64, Գինն 5 ռու.:

86. ԼՈՒՄՄՈՅ, Էրեւան հանդէս: Ներկայ հասարակութիւն կը լինայ «Լուսինայ», շարքորդ տարին Այս տարւոյ առաջին վեցամեայ գիրքն ծանօթացուցած ենք ժամանակին. (տես «Հանր. Ամս.» 1899, էջ 86—70.) Երկրորդ գիրքն ալ որ առջինին ունինք՝ բնականապէս նոյն ծրագրով է, հաստատուններու մաս մ'ալ շարունակութիւն նախնիքն է: Բովանդակութիւնը համառօտիւ հետեւեալն է:

Այս անգամ գիրքը կը սկսի հանգուցեալ Պ. Գուրեմանի մէջ երկունք՝ «Արաշէս Ա., թատերերգութիւն երգականութիւն ի հինգ արարչի եւ ի մի պատկեր» (էջ 1—55): — «Հայերը Բիւզանդիայում». Թովհ. Չմշկիկ կամ կրն. Ժան, բիւզանդական հայ կայսրերից մէկը, գերեզմակ յօռուած մը Ն. Բարսեղեանի (էջ 56—101), տակաւին շարունակելի, նպատակ ունենալով պարզաբանել Բիւզանդեան կայսրութեան ներքեւ գտնուող Հայոց վիճակն եւ իրենց ունեցած աղբեղիկ գիրքն նոյն կայսրութեան մէջ, յատկապէս Չմշկիկի օրերը, եւ անոր կենսագրութեամբ: Գրուածքը բուն քաղաքներ մըն է ծանօթ հնագէտ Շլումբերգերի մեծագործ շքեղ գործքն. (G. Schlumberger, L'Empopee Byzantine à la fin du Xe siècle... Jean Tzimisces եւն, Պարիս 1896.) որ Բ. հարուստ է նոյն հեղինակին բիւզանդական ուսումնասիրութեանց՝ ներկայացնելով 969—989 Բ. Բ. տարիներու վիճակը: Առաջին հատորը՝ նոյնպէս շքեղ եւ հարուստ հրատարակութիւն՝ Նիկիֆոր ֆոֆար օրերը կը նկարագրէ. (G. Schlumberger, Un Empereur Byzantin au Xe siècle Nicéphore Phoca. Պարիս 1890.) Գործը պիտի ունենայ ուրիշ հատորներ ալ: — Մուրացյանի «Գաղկեթի Բողոքը» (էջ 102—135) մանրամասն ձեւ: — Թարութիւն Թումանեանց արտած և երազալիկութիւն մ'որ «Երեմիայ» մըն է՝ «Ուխտաւոր» խորագրով. (էջ 136—143): — Ինչպէս նախնիքն նոյնպէս այս գրքին մէջ մեծ տեղ մը կը գրուէ տեղագրութիւնը: Այս անգամ կը գտնենք՝ Պանոսի Տրաքերը, աշխարհագրական եւ քաղաքական վիճակի ճշգրտութիւն. (էջ 144—192.) Խմբագրութիւնը կը ծանուցանէ 1896ի ձեռք ձգած է այս տեղագրութիւնը զոր Պ. Թումանյանը պատրաստած է: Դո՛ւք խառնարան ինչպէս ուրիշ ծանօթութիւն մը կը խոստովանի, բաւական հին գործ է, պատրաստուած ըլլալով 1870 թվին, ուստի «ներկային համապատասխանել չէ կարող ի հարկէ ամբողջովին», Տեղագրութեան մէջ առնուած են բաց ի բուն Տրապիզոնէ՝ Արդուրին, Արմաւիրեան, Զաւրի, Օրտու, Իւնիք եւ Չարաշմա շքեղակայիւքն: Բնականապէս այսօրս միշտ երեւում տարի ետքը՝ շատ բան կերպարանափոխ եղած է, յատկապէս հայ քաղաքները: Նոյն 1870 տարին տեղեկագիրք Տրապիզոն